

КОНЦЕПТУЛЬНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПЕРІОДИЗАЦІЇ ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНОГО ЯВИЩА

На основі аналізу здобутків класичного й сучасного філософського, психологічного та педагогічного знання визначено теоретико-методологічні основи обґрунтування періодизації історико-педагогічного явища. У зв'язку з цим схарактеризовано загальнонаукові, педагогічні та історико-педагогічні підходи, розкрито їхнє значення щодо забезпечення нарративного характеру дослідження, єдності й наступності історико-педагогічного процесу.

Ключові слова: періодизація, історико-педагогічне явище, розвиток, наукові підходи, філософське вчення.

Semenovska L. A.

CONCEPTUAL AND METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF PERIODIZATION OF THE HISTORICAL AND PEDAGOGICAL PHENOMENON

Based on the analysis of the achievements of the classical and modern philosophical, psychological and pedagogical knowledge, theoretical and methodological foundations for substantiating the periodization of the historical and pedagogical phenomenon are determined. In this regard, the general scientific, pedagogical and historical-pedagogical approaches have been characterized, their importance has been proved to ensure the narrative nature of the study, the unity and continuity of the historical-pedagogical process. It is proved that the periodization of historical and pedagogical phenomena is one of the most complex, complex and multilevel problems of scientific knowledge. Periodization requires a thorough study of the object of study, data related to the pedagogy of science, a developed scientific and methodological worldview of the researcher. Analysis of the state of periodization of historical and pedagogical phenomena will identify the most typical shortcomings in the implementation of this scientific task, so to create conditions for further development of methodological foundations of historical and pedagogical science. The article states that classical and modern philosophical teachings are reflected in general and specific scientific methodologies of historical and pedagogical research, the main provisions of which are interdependent and interact with each other. This approach ensures the objectivity and narrative of scientific research, which is aimed at justifying the periodization of the historical and pedagogical phenomenon. Analysis of the methodological foundations of the problem allows us to conclude that their specificity is a combination of the doctrine of cognitive and practical methods. Therefore, the

definition of theoretical and methodological principles of studying periodization is not only a means of achieving a high level of generalization, but also a tool for the practical transformation of pedagogical reality on a scientific basis.

Key words: period ization, historical and pedagogical phenomenon, development, scientific approaches, philosophical doctrine.

Обґрунтування періодизації історико-педагогічного явища складна, комплексна і багаторівнева проблема у науковому знанні, оскільки потребує досконалого вивчення об'єкта дослідження, даних суміжних з педагогікою наук, розвиненого науково-методологічного світогляду дослідника. Аналіз стану періодизації історико-педагогічних явищ дозволить визначити найбільш типові недоліки у реалізації цього наукового завдання, а відтак створити умови для подальшого розвитку методологічних засад історико-педагогічної науки.

Значний внесок у розробку питання періодизації процесів розвитку системи освіти, науки та педагогічної думки в Україні зробили В. Бенера, Л. Березівська, Л. Ваховський, Н. Дем'яненко, Н. Гупан, Н. Коляда, В. Курило, О. Сухомлинська, Є. Хриков та ін. У роботах науковців знайшли висвітлення такі поняття як «періодизація», «доба», «період», «етап», «критерії періодизації», охарактеризовано методологічні засади цього аспекту наукової діяльності під час створення тих чи інших періодизацій, запропоновано низку періодизацій історико-педагогічних явищ [Ваховський, 2005; Курило, 1999].

Якість процесу дослідження історико-педагогічного явища залежить від дотримання науковцем теоретико-методологічних основ розробки періодизації його розвитку. Найважливішим із них є забезпечення взаємозв'язку й встановлення залежності між основними положеннями загальнонаукової й конкретнонаукової методології у ході студіювання проблеми. Найвищим рівнем методологічного аналізу генези історико-педагогічного явища є філософське вчення, оскільки воно здійснює обґрунтування передумов створення проекту пошукової діяльності й реалізується як розуміння призначення й специфіки пізнання. Тож філософський рівень методології в історико-педагогічному дослідженні представлений так званими метапатернами, які слід розглядати як зразки, моделі історії, що породжуються прагненням пізнати й усвідомити історичний процес як єдине ціле. Саме вони відповідають основним вимогам сучасної методології. По-перше, «метапатерни створюються в ході розумового моделювання і є моделями пізнання історії; по-друге, вони характеризуються конструктивністю й нормативністю» [Ваховський, 2005, с. 9].

У зв'язку з цим значну наукову цінність для дослідження становлять філософські праці, у яких висвітлено циклічну модель історичного процесу (Дж. Віко, Л. Гумільов, А. Тойнбі, О. Шпенглер та ін.). Досліджувану проблему також важливо студіювати крізь призму лінійної концепції (Д. Дідро, Ж. Кондорсе, Г. Спенсер, Ф. Фукуяма та ін.), яка розглядає історичний розвиток як перехід від простого до складного, від нижчого до

вищого, від старого до нового. За таких умов прямолінійність забезпечує людству чіткий прогрес. Розвиток питання з позицій діалектики зумовлює наше звернення до спіралеподібної моделі історії, згідно з якою хід історії відбувається відповідно до самостійних стадій та етапів. При цьому кожна наступна стадія зумовлена попередньою, а діалектичне заперечення зберігає в ній все перспективне й життєздатне, констатує більш високий рівень розвитку. У процесі обґрунтування періодизації історико-педагогічного явища варто також брати до уваги провідні положення соціальної філософії, зокрема ідеї про суспільний прогрес, розвиток культури й цивілізацій (М. Данилевський, К. Маркс, А. Тойнбі, О. Шпенглер та ін.); про взаємодію людини, природи й техніки (Ф. Бекон, Р. Декарт, М. Хайдеггер, К. Ясперс та ін.); про розвиток єдиного індустріального суспільства (Р. Арон, З. Бжезинський, П. Сорокін, У. Ростоута ін.); про перспективи становлення постіндустріальної (надіндустріальної, технотронної, посткапіталістичної) цивілізації (Д. Белл, Г. Маркузе, О. Тофлер та ін.).

Значною мірою на філософське осмислення історико-педагогічного феномену впливають ідеї постмодернізму як важливого складника інтелектуального і культурного контексту нашого часу. Зміна ціннісної системи епохи модерну зумовила вагомі трансформації: європоцентристська картина світу поступилася місцем глобальному поліцентризму (Х. Кюнг), а модерністська віра в розум змінюється на інтерпретативне мислення (Р. Гарнас). Розгляд історико-педагогічного явища крізь призму концепції постмодернізму дозволяє науковцям спрогнозувати розвиток феномена в майбутньому.

Загальнонаукові засади розробки періодизації зумовлені передовсім специфікою й призначенням наукового дослідження як форми суспільного буття, що орієнтується на здобуття нових достовірних знань, розкриття їх сутності, а також універсальними теоретичними концепціями. Тож насамперед акцентуємо увагу на системному підході. Його становлення було спричинено необхідністю подолання кризи наукового пізнання на зламі XIX–XX ст. У контексті філософії системний підхід розглядається як спеціалізований методологічний напрям пізнання, коли предметом дослідження виступають системні об'єкти. Сутність і поняттєво-термінологічний апарат системного підходу розглядаються в працях В. Афанасьєва, Б. Бірюкова, В. Дружиніна, М. Кагана, Д. Контрова, І. Новікова, Б. Українцева, Е. Юдіна та ін. Представниками філософії освіти (В. Беспалько, Б. Гершунський, А. Ковальов, Н. Ржецький та ін.) було обґрунтовано доцільність вивчення педагогічних явищ і процесів крізь призму системного підходу.

Тож ефективність процесу реалізації певних педагогічних ідей і досвіду залежить від дотримання таких принципів, як цілеспрямованість, діалектична єдність системи й середовища, оптимальність, рівновагова відповідальність, існування зворотного зв'язку, дотримання оптимального співвідношення між адаптивним, програмованим і рефлексивними видами

управління. Так, сутність принципу цілеспрямованості полягає в тому, що моделювання всіх складників історико-педагогічного явища як педагогічної системи повинно здійснюватися згідно з метою. Важливість принципу діалектичної єдності системи й середовища зумовлюється тим, що педагогічні відкриті системи зберігають свою цілісність за умови досягнення динамічної рівноваги з навколишнім середовищем. На тлі цього, приміром, реалізація ідеї політехнізму в шкільній освіті має виконувати соціальне замовлення суспільства щодо підготовки кваліфікованих робітників сфери народного господарства, спрямованої на особистість дитини, орієнтованої на захист її інтересів, розвиток і збереження індивідуальності. Принцип рівновагової відповідальності полягає в необхідності під час удосконалення одного із складників педагогічної системи враховувати певні модернізаційні зміни й в інших компонентах.

Принцип оптимальності, на нашу думку, виявляється в тезі про важливість забезпечення відповідності всіх складників історико-педагогічного явища саме тим цілям, задля досягнення яких він реалізовується. Цей принцип реалізується шляхом здійснення певних кроків: 1) визначення головних умов процесу реалізації педагогічних ідей і досвіду; 2) отримання вичерпної інформації про їхній початковий стан; 3) розробка моделі процесу реалізації педагогічних ідей і досвіду згідно з критеріями оптимальності (перший критерій – ступінь досягнення мети; другий критерій – раціональність витрат), а також врахування отриманої інформації щодо попереднього стану системи та умов її ефективності.

Таким чином, процес розвитку історико-педагогічного явища доцільно досліджувати як системне соціально-педагогічне явище, оскільки може розглядатися як упорядкована сукупність взаємопов'язаних складників (мета, зміст, методи, форми, засоби), виступати цілісним утворенням.

До методологічних основ розробки періодизації також відносимо провідні положення синергетики. Розкриваючи найбільш суттєві характеристики самоорганізованих системних утворень, Г. Хакен підкреслював, що вони є складними, динамічними, відкритими, нелінійними системними утвореннями, які мають схильність до внутрішніх і зовнішніх коливань і можуть за певних умов бути нестабільними. У межах таких систем відбуваються якісні зміни й виникають динамічні функції або просторові структури, котрим властивий впорядкований або хаотичний характер. Отже, за своїми параметрами (нелінійність, відкритість, наявність біфуркаційних точок) педагогічні системи, в тому числі й історико-педагогічні явища, належать до самоорганізованих систем. Аналіз наукових розробок В. Лутая і В. Цикіна дозволяє зробити висновок, що процес реалізації освітньо-виховних ідей має базуватися на системі вихідних положень, до якої належать принципи нелінійності, відкритості, стохастичності, кооперації, а також розвитку через флуктуації (Лутай, 1996; Цикін, 2005).

Одним із важливих методологічних підходів у історико-педагогічному вченні є культурологічний. Сутність його полягає в тому, що культура розглядається ученими (М. Бахтін, В. Біблер, О. Бодальов, А. Бойко, А. Сбруєва, А. Швейцер та ін.) як соціально-антропологічне та власне педагогічне явище. Все це дає можливість здійснювати періодизацію історико-педагогічного явища на загальнокультурному фоні соціуму в різні історичні епохи, а також забезпечує вивчення його в руслі інтеграції педагогіки з конкретно досліджуваною та загальною сучасною культурою. Пріоритет у сутнісній характеристиці феномена культури суспільства надається ним духовному зростанню людини, чим створюється й досягається головна передумова дії цілісного механізму щодо культурного звеличення суспільства й особистості, «піднесення» їх по спіралі вгору до гуманістичних ідеалів і цінностей. Тут визначається головна точка зіткнення й взаємодії культури й освіти. І якщо розглядати освіту як аспект культури, його важливий складник, то специфічність освіти в цій інтерпретації полягає в її духовній функції стосовно культури, а отже, до особистості й суспільства. Історико-педагогічне явище, досліджене в контексті соціокультурного життя конкретного суспільства, дозволяє виявити й відстежити тенденції розвитку його ціннісних імперативів. Саме тому в процесі розробки періодизації розвитку історико-педагогічного явища варто враховувати й аксіологічний підхід. Аксіологія розглядає культуру як процес пошуку, створення й набуття цінностей (матеріальних і духовних, особистісних і суспільних). Ідеали й цінності суспільства, трансформуючись під дією основного закону педагогіки в мету й завдання освіти молоді, виступають ключовою ланкою в дослідженні педагогічних явищ і проблем минулого й сучасності: детерміновані й відображені в педагогічному процесі ідеали й цінності суспільства дозволяють зробити висновок про його рівень розвитку, характер і сутності відповідних процесів, явищ, а з іншого боку, соціальні й ціннісні орієнтири дають можливість бачити загальну спрямованість і характеристики педагогічного процесу, його основні тенденції.

Пріоритетним завданням освіти XXI ст. визнається виховання особистості з гуманістичним світосприйняттям, котра здатна орієнтуватися в складних соціокультурних умовах й активно реалізовувати свій потенціал на основі взаєморозуміння та співробітництва з іншими людьми. У зв'язку з розбудовою інформаційного суспільства освіта повинна виступати в декількох іпостасях: по-перше, як засіб саморозвитку, самореалізації та самоствердження особистості; по-друге, як засіб соціального самозахисту та адаптації людини, по-третє, як капітал, яким вона буде розпоряджатися, виступаючи суб'єктом на ринку праці. Тож на сучасному етапі розвитку системи освіти України особистісно орієнтований підхід є особливо актуальним. При цьому особистісно орієнтована освіта розглядається ученими (І. Бех, В. Кремень, В. Луговий, О. Пехота, О. Савченко, В. Серіков та інші) як така, що забезпечує створення оптимальних умов для розвитку в суб'єктів навчально-виховної діяльності здатності до самоосвіти,

самовизначення, самостійності та самореалізації. У контексті нашої наукової проблеми доцільно підкреслити, що особистісно орієнтована парадигма освіти спонукає до переосмислення традиційного розуміння освітньо-виховних ідей та періодизації розвитку, оскільки на перший план виходять аспекти, пов'язані зі становленням людини, її самопізнанням і самоактуалізацією.

У зв'язку із окресленими вище установками й принципом багатоконцептуальності наукового пізнання у процесі розробки періодизації історико-педагогічного явища важливо спиратися на дисциплінарні (історико-педагогічні) підходи – цивілізаційний, біографічний, феноменологічний, гегемонічний, критеріально-комплексний й парадигмальний тощо. Саме вони лежать в основі вибору доцільних, логічно умотивованих способів і прийомів здійснення наукового пошуку.

У дослідженнях генезису освітнього процесу дедалі частіше застосовують цивілізаційний підхід. Цей підхід отримав свою назву в результаті використання поняття «цивілізація» як системи. Так, Г. Корнетов вважає, що дана категорія може стати інтегральною ланкою в процесі міждисциплінарного синтезу різних наук, а це надасть можливість більш цілісно вивчити педагогічні явища в порівняльному плані історичних епох. Ми поділяємо його думку, що гіпотеза цивілізаційного підходу до вивчення історико-педагогічного процесу володіє значним евристичним потенціалом [Корнетов, 1994, с. 5]. На початковому етапі розробки підходу цивілізація розглядалася як деякий соціокультурний організм, а освіта як одна зі сторін його розвитку й функціонування (А. Тойнбі, Є. Майєрс та інші) [Тойнбі, 1991, с. 42–44, 77–79]. При цьому підкреслювалася виняткова роль освіти в історії цивілізацій через забезпечення ними культурної наступності та передачу від покоління до покоління соціально цінного досвіду. Сьогодні предметом цивілізаційного підходу є «сукупність усіх форм людської життєдіяльності в її історичному розвитку та наступності». Ця сукупність розглядається як «дещо таке, що можна назвати цивілізацією в її локальному або більш широкому сенсі – упритул до загальнолюдського значення» [Поздняков, 1990, с. 53].

Цивілізаційний підхід розробляється поряд із формаційним. Він, за словами І. Осадчої, представляє формацію як етап у розвитку цивілізації, і, намагаючись розглядати педагогічне явище на фоні соціально-економічної та суспільно-політичної динаміки суспільства, долає деяку обмеженість формаційного підходу. Особливо важливо підкреслити, що ступенем «цивілізаційного прогресу визначається можливість його саморозвитку й самовиразу» [Осадча, 1991, с. 7].

Отже, цивілізації виступають суспільними організаціями, які розвиваються в часі та просторі, володіють цілісними комплексами соціокультурних детермінант і відповідним до них механізмом соціокультурного дослідження, що охоплює виховання й освіту, які

спрямовані на відтворення певного типу людини й системи, її взаємовідносин із природою, суспільством, самим собою.

Отже, класичні й сучасні філософські вчення отримали відображення в загальнонауковій й конкретнонауковій методологіях історико-педагогічного дослідження, основні положення яких залежні та взаємодіють між собою. Саме це й забезпечує об'єктивність і наративність наукового пошуку, що спрямований на обґрунтування періодизації розвитку історико-педагогічного явища. Аналіз методологічних засад проблеми дозволяє зробити висновок, що їх специфіка полягає в поєднанні вчення про методи пізнання і методи практичної дії. Тож визначення теоретико-методологічних засад студіювання періодизації є не лише засобом досягнення високого рівня узагальнення, а й одночасно інструментом практичного перетворення педагогічної дійсності на наукових основах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ваховський Л. Методологія дослідження історико-педагогічного процесу. *Шлях освіти*. 2005. № 2. С. 7–11.
2. Корнетов Г. Б. *Цивилизационный подход к изучению всемирного историко-педагогического процесса*. Москва : ИТП и МИО РАО. 1994.
3. Курило В. Критеріально-комплексний підхід до аналізу історико-педагогічної думки. *Шлях освіти*. 1999. № 3. С. 41–44.
4. Лутай В. С. *Філософія сучасної освіти*. Київ : Центр «Магістр-S». 1996.
5. Осадчая И. О цивилизационном подходе к анализу капитализма. *Мировая экономика и международные отношения*. 1991. № 5. С. 6–10.
6. Поздняков Э. П. Формационный и цивилизационный подходы. *Мировая экономика и международные отношения*. 1990. № 5. С. 52–55.
7. Тойнби А. *Постижение истории*. Москва : Прогресс. 1991.
8. Хакен Г. *Синергетика*. Москва : Мир. 1980.
9. Цикин В. А. *Синергетика и образование : новые подходы*. Сумы : СумГПУ. 2005.

REFERENCES

1. Khaken, G. (1980). *Sinergetika [Synergetics]*. Moskva : Mir [in Russian].
2. Kornetov, G. B. (1994). *Tcivilizatcionnyi podkhod k izucheniiu vseмирного istoriko-pedagogicheskogo protcessa. [Civilizational approach to the study of the world historical and pedagogical process]*. Moskva : ITP i MIO RAO. [in Russian].
3. Kurylo, V. (1999). *Kryterialno-kompleksnyi pidkhhid do analizu istoryko-pedahohichnoi dumky. [Criteria-complex approach to the analysis of historical and pedagogical thought]*. *Shliakh osvity. [The path of education]*. № 3. P. 41–44. [in Ukrainian].
4. Lutai, V. S. (1996). *Filosofiiia suchasnoi osvity. [Philosophy of modern education]*. Kyiv : Tsentr «Mahistr-S». [in Ukrainian].
5. Osadchaia, I. (1991). *O tcivilizatcionnom podkhode k analizu kapitalizma. [On the civilizational approach to the analysis of capitalism]*.

Mirovaia ekonomika i mezhdunarodnye otnosheniia. [World economy and international relations]. № 5. P. 6–10. [in Russian].

6. Pozdniakov, E. P. (1990). Formatcionnyi i tcivilizatsionnyi podkhody [Formational and civilizational approaches]. *Mirovaia ekonomika i mezhdunarodnye otnosheniia. [World economy and international relations]. № 5. P. 52–55. [in Russian].*

7. Tcikin, V. A. (2005). *Sinergetika i obrazovanie : novyepodkhody [Synergy and Education : New Approaches]. Sumy : SumGPU. [in Russian].*

8. Toinbi, A. (1991). *Postizhenieistorii. [Comprehension of history]. Moskva : Progress. [in Russian].*

9. Vakhovskyi, L. (2005). Metodolohiia doslidzhennia istoryko-pedahohichnoho protsesu. [Methodology of research of historical and pedagogical process]. *Shliakh osvity. [The path of education]. № 2. P. 7–11. [in Ukrainian].*

vovchik-teacher@rambler.ru

Рецензент: д. пед. н., професор Цідило І.М.